

KS. STANISŁAW ŁACH

POLSKA TERMINOLOGIA
NA OZNACZENIE HEBRAJSKICH NAZW OFIAR

Księgi biblijne Starego Testamentu używają potrójnego rodzaju nazw na oznaczenie ofiar. Jeden z nich ma sens ogólny, gdyż nazwy doń należące służą do określenia wszelkich ofiar, natomiast drugi rodzaj tych nazw ma znaczenie szczegółowe, zarezerwowane do oznaczenia jednego gatunku ofiar. Do trzeciego gatunku nazw ofiar trzeba zaliczyć określenie takie, które raz należy do pierwszego rodzaju nazw, gdyż oznacza wszelką ofiarę, a innym razem do drugiego, gdyż oznacza tylko pewien gatunek ofiar.

Do ważniejszych nazw pierwszego rodzaju trzeba zaliczyć następujące hebrajskie określenia: *qorbān*, *godāšim*, *'iššēh*, *rēah niḥôah* z dodatkiem *Jahweh* lub *l'Jahweh*, zaś do drugiego rodzaju należą takie terminy, jak *'ōlāh*, *minḥāh*, *zebah*, *š'lāmîm* czy *zebah š'lāmîm*, *ḥattāt't* i *'āšām*, a wreszcie do trzeciego rodzaju nazw — wyraz *minḥāh*.

Zazwyczaj analiza filologiczna hebrajskiej nazwy wystarczy do określenia jej odpowiednim słowem naszych języków, gdyż Hebrajczycy w nadawaniu nazw dążyli do tego, aby nazwa w miarę możliwości wyrażała istotę danego przedmiotu. Niekiedy jednak tą drogą nie można określić hebrajskiej nazwy ofiary i dlatego trzeba uwzględnić także cel danej ofiary, jej żertwę oraz obrzędy, jakie jej towarzyszą, a niekiedy należy wziąć pod uwagę i czas, z jakiego pochodzi dane źródło. Jest bowiem faktem, że to samo wyrażenie mogło w ciągu wieków zmieniać swą treść. To też ma znaczenie w nazwach ofiar.

1. NAZWY NA OZNACZENIE WSZELKICH OFIAR

Najczęstszą nazwą na określenie wszelkich ofiar jest wyraz *qorbān*, który oznacza różną żertwę złożoną Bogu w ofierze, jak zwierzę¹, mąkę,

¹ Kpł 1, 2. 14; 3, 2. 6. 12; 4, 23 itd.

chleb i zboże², a czasem różne inne podarunki dla Boga, jak złoto czy srebrne naczynia, wonności, które nie miały charakteru ofiary w znaczeniu ścisłym³. Często wyraz ten stanowi przedmiot słowa *hiqrīb*⁴ lub *hēbī'*⁵, oznaczającego przyprowadzenie czy przyniesienie (daru) do Jahwe. Niekiedy ów dar *qorbān* jest bliżej określony przez zaznaczenie, iż jest nim cielec czy baranek⁶ lub też że owa ofiara *qorbān* jest ofiarą *'ōlāh*, *minhāh* czy *zebaḥ š'elāmīm*⁷. Czasem wyraz *qorbān* łączy się z imieniem Jahwe⁸ dla odróżnienia ofiar izraelskich składanych dla uczczenia prawdziwego Boga od ofiar składanych dla bóstw fałszywych.

Inną ogólną nazwą oznaczającą wszelką ofiarę jest wyraz *qōdeš*. Jest to słowo wieloznaczne. Oznacza się nim tak świętego Boga⁹, jak i osoby¹⁰, rzeczy Bogu poświęcone¹¹, ślubowane, darowane¹², jak trzoda, która ma być Bogu złożona w ofierze¹³, rzeczy ofiarowane Bogu na podziękowanie za otrzymane dobrodziejstwa¹⁴. Nazwą *qōdeš* jest też określana pozostała od spalenia część ofiar, które z przywileju są zarezerwowane kapłanom¹⁵. Niektóre zaś pozostałe części ofiar są nawet określane jako *qōdeš qodāšīm*, tj. najświętsze, jak część ofiar *minhāh*, *ḥaṭṭā't* i *'āšām*¹⁶. Główna różnica między częściami świętymi a częściami najświętszymi polegała na tym, że pierwsze z nich winny być zjedzone przez rodziny kapłańskie w miejscu czystym, a drugie w miejscu świętym i jedynie przez męskich potomków rodów kapłańskich.

Najwięcej trudności nastęrcza inna ogólna nazwa hebrajska ofiar — samo *'iššeh*¹⁷ lub *'iššeh Jahweh*¹⁸ względnie *'iššeh l'Jahweh*¹⁹, co LXX przełożyła przez *karpōma*, a Wulgata przez *victima*, *oblatio*, *sacrificium*. Nowsi komentatorowie wywodzą tę nazwę albo od *'ēš*, tj. ogień, i przekładają ją przez *Feueropfer*, tj. ofiarę spalaną, albo od słowa *'ānaš* —

² Kpł 2, 1. 4. 5. 12.

³ Lb 7, 10-83.

⁴ Kpł 1, 2; 6, 13.

⁵ Kpł 23, 14.

⁶ Kpł 3, 7; 4, 23. 28.

⁷ Kpł 1, 2; 2, 1; 3, 1.

⁸ Lb 9, 7; 31, 50; Kpł 23, 14.

⁹ Am 4, 2; Kpł 20, 3.

¹⁰ Iz 63, 18.

¹¹ 1 Krn 22, 19; Wj 30, 25 itp.

¹² Kpł 27, 9 nn. 33; 4 Krł 12, 19; Iz 23, 18; Jr 31, 40; Ez 20, 40 itd.

¹³ Ez 36, 38.

¹⁴ Kpł 19, 24. 3.

¹⁵ Wj 29, 33 nn.; Kpł 22, 3 nn. 14; 1 Sm 21, 7; 2 Krn 35, 13.

¹⁶ Kpł 2, 3. 10; 6, 10. 18. 22; 7. 1. 6; 10, 12. 17; 14, 13; 24, 9; Lb 18, 9.

¹⁷ Kpł 1, 13. 17; 10, 15; 22. 22; Lb 28, 3; 1 Sm 2, 2 nn.

¹⁸ Kpł 2, 3; 4, 35; Pwt 18, 1; Joz 13, 14 itp.

¹⁹ Kpł 3, 11. 16.

zblizać. Ofiara *'iššeh* wyrażałaby to, że jest ona środkiem nawiązania z Jahwe kontaktu, przyjaźni²⁰. Są też próby wyprowadzenia nazwy *'iššeh* od słowa aramejskiego *'āsāh* — pogodził czy też od podobnego wyrazu hebrajskiego *'āsāh* — uzdrowić²¹. Służy zaś hebrajska nazwa *'iššeh* do oznaczenia różnych gatunków ofiar: *'ōlāh*²², *minḥāh*²³, *zebah š'lamîm*²⁴, *ḥattā'at*²⁵, *tāmîd*²⁶, ofiary ustawicznej z chleba praśnego²⁷. Wydaje się, że najprawdopodobniejszym przekładem nazwy *'iššeh* jest ofiara spalana przez ogień, gdyż faktycznie we wszystkich rodzajach ofiar żertwa była spalana na ołtarzu. Harmonizuje taki przekład z istotnym obrzędem *hiqtîr*, tj. spalania, jaki towarzyszył składaniu wszystkich ofiar²⁸. Być może, że nazwa *'iššeh* dopiero w drugim znaczeniu wyrażała środek zjednoczenia, gdyż sądzono, że przez spalenie niewidzialny Jahwe otrzymywał dar od swoich czcicieli. A zatem nazwa *'iššeh* oznaczałaby nie tylko dar złożony Bogu, ale też i skutek każdej ofiary, jakim było wzmocnienie łączności człowieka z bóstwem.

Już na pewno skutek złożonej ofiary oznaczało ostatnie z wymienionych tu hebrajskich ogólnych określeń ofiar — *rēah nihôah*, przełożone przez LXX jako *osmē euōdias*, tj. woń uspokajająca. Określeniem tym łącznie z nazwą poprzednią, *'iššeh*, rytuał ofiar oznacza ofiarę *'ōlāh*²⁹, ofiarę *minḥāh*³⁰ oraz ofiarę *zebah š'lamîm*³¹. Brak tego określenia przy ofiarach prześlągalnych. Być może, że opuszczenie to stąd pochodzi, że skutek ułagodzenia gniewu Bożego został tu wyrażony przez identyczną rzeczową formułę: *w'kippēr 'alā(j)w hakkōhen mēḥattāt'tô w'nislah lô*, tj. dokona nad nim kapłan obrzędu oczyszczenia z jego grzechów i będzie mu przebaczone³². Tym nowym określeniem chciała literatura kapłańska zastąpić tutaj dawne, zapożyczone z Mezopotamii z utworu o Gilgameszu (por. Rdz 8, 21), dla wyrażenia ekspiacyjnej wartości ofiar starotestamentowych. Wydaje się przeto, że najlepiej odda się sens określenia *rēah nihôah* tłumacząc je jako ofiarę uspokajającą względnie ofiarę przynoszącą radość Bogu.

²⁰ W. Gesenius, *Handwörterbuch*, Leipzig 1921, s. 70.

²¹ F. Zorell, *Lexicon hebraicum*, Romae 1955, 584.

²² Kpł 1, 3.

²³ Lb 15, 25.

²⁴ Kpł 4, 35; 3, 11. 16; 7, 25; 22, 27.

²⁵ Kpł 4, 35.

²⁶ Lb 28, 3.

²⁷ Lb 28, 24.

²⁸ Kpł 1, 9. 13. 15. 17; 2, 2. 9. 11; 18, 3, 5. 16; 4, 10. 19. 26. 31. 35; 5, 12 itd.

²⁹ Kpł 1, 13. 17, gdzie następuje po *'iššeh* bezpośrednio.

³⁰ Kpł 2, 9, gdzie następuje także po *'iššeh*, brak go w Kpł 2, 16.

³¹ Kpł 3, 5. 16, a brak jej w Kpł 3, 11.

• ³² Kpł 4, 31, 35; 5, 6. 10. 16. 18. 26.

Cztery są tedy ważniejsze ogólne nazwy określające różne gatunki ofiar: *qorbān* — dar, *godāšim* — dar odłączony dla Boga, *'iššeh* — dar spalony w ogniu dla Boga celem pogłębienia łączności z Nim, wreszcie *rēah nihôah* — dar uspokajający Boga i przynoszący Mu radość.

2. NAZWY NA OZNACZENIE POSZCZEGÓLNYCH GATUNKÓW OFIAR

Najważniejszym określeniem na oznaczenie pewnego gatunku ofiar jest ofiara *'ōlāh*³³, której nazwę LXX przełożyła jako *holakautōma*, a Wulgata przez *holocaustum* — ofiara całopalenia. Jest to jedyna słuszna nazwa, mająca swe uzasadnienie w obrzędzie tej ofiary, który domagał się całkowitego spalenia żertwy³⁴. Nie można tej ofiary określić za pomocą żertwy³⁵, gdyż wymagana tam żertwa z bydła (*bāqār*)³⁶, z trzody (*šō'n*)³⁷, z baranka (*kešeb*)³⁸, z kozłów (*'izzim*)³⁹, z synogarlic (*tôrim*)⁴⁰ czy z gołębi (*jônāh*)⁴¹ była konieczna także i przy innych ofiarach krwawych. Nie można też tej ofiary określać jako ofiary uwielbienia Boga⁴², gdyż uwielbienie nie stanowiło najpierw jedyne go celu tej ofiary, gdyż była ona też ofiarą przebłagalną, jak świadczy o tym nie tylko odniesienie do niej nazwy *rēah nihôah*, ale także zaznaczenie w rytuale tej ofiary, że ma położyć na jej żertwę rękę składający tę ofiarę: „aby była przyjęta na ubłaganie zań” (w. 4, *w'niršāh lô l'kappēr 'alā(j)w*). Miała też ona niejednokrotnie cel dziękczynny, jak tego dowodzi chociażby ofiara *'ōlāh* złożona przez Noego po wyratowaniu się z katastrofy potopu (Rdz 8, 20).

Uwielbienie zatem jest celem nie tylko ofiary *'ōlāh*, ale i innych (Wj 32, 6). Toteż wydaje się, że nie tyle przez cel, ile raczej przez obrzęd całkowitego spalenia żertwy należy określić ofiarę *'ōlāh* jako ofiarę całopalenia.

Również wydaje się, że jedynie trafnie obrzędem można określić

³³ Dowodem tego, że nazwa *'ōlāh* oznacza pewien gatunek ofiar, jest wyliczenie jej z innymi ofiarami, jak *zebaḥ* (Wj 18, 12), *ḥatīā't* (Kpł 9, 22; Ps 40, 7), *min-ḥah* (Joz 22, 23; Ps 20, 4), *nesek* (Lb 28, 10) i *š'elām'm* (Wj 24, 5; 32, 6).

³⁴ Kpł 1, 13: *w'ehiqṭir hakkol*, tj. spali wszystko.

³⁵ Kpł 1, 1-17.

³⁶ Kpł 3, 1.

³⁷ Kpł 3, 6.

³⁸ Kpł 3, 7; 4, 35.

³⁹ Kpł 1, 10; 3, 13; 4, 28 (*š'irat*).

⁴⁰ Kpł 1, 14; 5, 7. 11; 12, 6; 14, 22; 15, 14; Lb 6, 10.

⁴¹ Kpł 1, 14; 5, 7. 11; 12, 6; 14, 22; 15, 4; Lb 6, 10.

⁴² W większości wypadków tak ją przełożyła *Biblia Tysiąclecia*. Poznań 1965.

inny gatunek ofiary krwawej, zwany w nowszej literaturze biblijnej ⁴³ *zebah š'elāmîm*, a w starszej już to *zebah* ⁴⁴, już to *š'elāmîm* ⁴⁵. LXX przełożyła *zebah š'elāmîm* raz jako *thysia sōtēriou*, raz jako *teleiai* (w Pięcioksięgu, w Księgach: Joz, Sdz, Ez i 1-2 Krn), a jeszcze innym razem jako *thysia eirenikē* (w 1-2 Sm, 3-4 Krl, Prz) ⁴⁶, co Wulgata oddała przez (*victima*) *pacifica*. Niemal wszyscy współcześni uczeni usiłują przy przekładzie owej nazwy uwzględnić cel tej ofiary, określając ją jako *Heilsopfer* ⁴⁷, tj. ofiarę zbawczą; *Friedopfer*, tj. ofiarę pokój (czyniącą) ⁴⁸; *Beschwichtigungsoffer*, tj. ofiarę uspokojenia ⁴⁹ lub pojednania ⁵⁰; czy w końcu jako *Gemeinschaftsoffer* lub *sacrifice de communion*, tj. ofiarę zjednoczenia, wspólnoty ⁵¹.

Wszystkie te przekłady nie są właściwe i nie stanowią istoty ofiary *zebah š'elāmîm*. Ma ona, jak i ofiara 'ōlāh, różne cele. Zacieśnia ona faktycznie węzły jedności i pokoju, ale też, jak wynika z tory, tj. pouczenia o tej ofierze w Kpł 7, 11-21, służy do wyrażenia podziękowania (*tōdāh*), wypełnienia ślubu (*neder*) i uproszenia łask (*nedabāh*) od Jahwe. A już określenie jej jako ofiary uspokojenia czy pojednania jest zapoznaniem, że dla pojednania czy przebłagania zna rytuał biblijny specjalne ofiary ekspiacyjne: *ḥaṭṭā't* i 'āšām (Kpł 4-5).

A zatem cel nie może stanowić cechy charakterystycznej dla ofiary

⁴³ Kpł 3, 1-17; 7, 11-34 itp.

⁴⁴ Nie jest to nazwa ogólna ofiary, ale specjalnego jej gatunku, gdyż często jest wymieniana właśnie obok specjalnych gatunków ofiar (zob.: Wj 18, 12; 1 Sm 6, 15; 4 Krl 10, 18 itd.). Służyła ona do zacieśnienia jedności (Rdz 31, 54; 1 Sm 1, 21; 2, 14; 3 Krl 12, 27), ale nieraz i do podziękowania (Joz 1, 16) lub oddania czci (4 Krl 10, 24).

⁴⁵ Wymieniana jest zawsze razem z 'ōlāh (2 Sm 6, 17; 24, 25). Należy te trzy różne nazwy uznać za określenia tej samej ofiary (zob. mój art.: *Le sacrifice zebah š'elāmîm*, [W:] *Księga pamiątkowa ku czci Prof. T. Lewickiego*, Kraków 1970). Inaczej sądzi R. Rendtorff (*Studien zur Geschichte des Opfers im Alten Testament*, Neukirchen 1967, który na s. 119 pisze: „Es kann also keine Zweifel darauf bestehen, dass zebach und shelamim ursprünglich verschiedene, voneinander unabhängige Opfer sind”).

⁴⁶ S. Daniel, *Recherches sur le vocabulaire du culte dans la Septante*, Paris 1961, s. 273—297.

⁴⁷ W. Eichrodt, *Theologie des Alten Testaments*, Göttingen 1959°; G. v. Rad, *Theologie des Alten Testaments*, München 1963°, t. I.

⁴⁸ P. Heinisch, *Das Buch Leviticus*, Bonn 1935; H. Schneider, *Leviticus*, Würzburg 1954.

⁴⁹ V. Maag, *Text, Wörterschatz und Begriffswelt des Buches Amos*, Leiden 1951, s. 259.

⁵⁰ Kpł 3, 1-17.

⁵¹ Por.: M. Noth, *Das Zweite Buch Mose, Exodus*, Göttingen 1954; R. de Vaux, *Les sacrifices de l'Ancien Testament*, Paris 1964, s. 41.

zebaḥ š'elāmîm⁵². Cechę charakterystyczną czy to ofiary zebaḥ, czy š'elāmîm, czy zebaḥ š'elāmîm stanowi ucztą ofiarna. Tłuszcz żertwy ofiarnej zebaḥ š'elāmîm palono na ołtarzu (Kpł 3, 9. 11. 14-16) dla Jahwe, część żertwy przypadała kapłanom (Kpł 7, 28-34), a z pozostałej części składający urządzał ucztę dla najbliższych (Kpł 8, 11-21). Toteż wydaje się, że najwłaściwiej nazwę ofiary zebaḥ š'elāmîm winno się przełożyć jako *Mahlopfers*, tj. ofiarę biesiadną⁵³, gdyż właśnie biesiadą wyróżnia się ona od innych ofiar⁵⁴.

Wielką też trudność przedstawia dokładne tłumaczenie dwóch ofiar przebłagalnych — *ḥaṭṭā't* i *'āšām*, które Wulgata przełożyła przez *sacrificium pro peccato* i *sacrificium pro delicto*. Począwszy od Filona i Józefa Flawiusza aż po dzień obecny trwają dociekania, czym są przestępstwa *ḥaṭṭā't* i *'āšām*, za które trzeba było złożyć jedną czy drugą ofiarę. Wydaje się, że choć tłumaczenie ofiary *ḥaṭṭā't* jako ofiary przebłagalnej, a ofiary *'āšām* jako ofiary zadośćuczynienia⁵⁵ jest błędne, ponieważ opiera się tylko na niektórych tekstach traktujących o ofierze *'āšām*, jak Kpł 5, 14-16. 20-26 za przywłaszczenie sobie rzeczy należnych Bogu czy bliźniemu, a nie uwzględnia tych przepisów, które domagają się ofiary *'āšām* np. po przerwaniu nazireatu w Lb 6, 12 czy po uzdrowieniu chorego z trądu (Kpł 14, 12), gdyż nie chodzi tu o restytucję czyjegoś dobra. Toteż wydaje się, że *ḥaṭṭā't* i *'āšām* to dwie nazwy tej samej ofiary przebłagalnej⁵⁶. Pierwsza z nich oznacza ofiarę przebłagalną za przestępstwa prawa Bożego, natomiast druga — ofiarę składaną za przewinę, jaką to przestępstwo powoduje. Można przeto dla ukazania odcienia, jaki się mieści w obu tych hebrajskich nazwach, przełożyć *ḥaṭṭā't* jako ofiarę za grzech, a *'āšām* jako ofiarę za przewinę.

A zatem z czterech nazw na oznaczenie specjalnych gatunków ofiar dwie z nich — *'ōlāh* i *zebaḥ š'elāmîm* — należałoby określić z ich obrzędu, a przy dwu pozostałych — *ḥaṭṭā't* i *'āšām* — trzeba wziąć pod uwagę cel ekspiacyjny za grzech czy przewinę powstałą przez grzech.

Pozostaje jeszcze do omówienia, jak należy przełożyć nazwę ofiary *minḥāh*. Jak już wspomnieliśmy, nazwa ta nie jest jednoznaczna. Raz pełni funkcję nazwy ogólnej służącej do oznaczenia różnych gatunków ofiary

⁵² Por.: Wj 34, 15; Lb 25, 2; Pwt 12, 7; 1 Sm 9, 13; Ez 46, 26.

⁵³ Wj 32, 6; por. 27, 7.

⁵⁴ Por.: R. Kittel, *Die Religion des Volkes Israel*, t. III, Leipzig 1959; H. Ringgren, *Sprüche* (ATD, 16, 1), Göttingen 1922.

⁵⁵ Np. Kpł 5, 14-26.

⁵⁶ Zob. mój art.: *Różnica czy tożsamość ofiary ḥaṭṭā't i 'āšām*, „Collectanea Theologica”, 37 (1967) 41—53.

już to z płodów ziemi, już to ze zwierząt⁵⁷, a innym razem jest to nazwa na oznaczenie specjalnej ofiary bezkrwawej, którą niesłusznie wszyscy współcześni komentatorzy⁵⁸ i tłumacze *Biblii Tysiąclecia*⁵⁹ określają jako *Speiseopfer*, tj. ofiara pokarmowa. Określenie to opiera się na żertwie, ale brakuje mu precyzyjności. Żertwą bowiem ofiary *minhāh* — jak to wynika z Kpł 2, 1-16 — była mąka, ciasta różnego rodzaju i zboże, dlatego należałoby ją raczej określić jako ofiarę mączną. Nazwa bowiem ofiara pokarmowa jest zbyt ogólna i biorąc ściśle ofiarą pokarmową można nazwać i ofiary krwawe, jak to zresztą czynią autorzy biblijni, nazywając wszelką ofiarę pokarmem Bożym (*lehem*)⁶⁰.

A zatem w księgach Starego Testamentu znajdują się potrójnego rodzaju nazwy na określenie głównych ofiar. Jeden rodzaj tych nazw, jak *qorbān* (dar), *qodāšim* (rzeczy święte), *'iššeh* (spalany przez ogień) oraz *rēah nihōah* (woń przyjemna [dla Boga]), oznacza wszelką ofiarę i stanowi ich istotę. Drugi rodzaj nazw, jak *'ōlāh*, *zabah š'elāmim*, *ḥaṭṭā't* i *'āšām*, określa różne gatunki ofiar. Dwie początkowe nazwy — *'ōlāh* i *zabah š'elāmim*, najwłaściwiej należy określić jako obrzęd, jako ofiarę całopalenia względnie ofiarę biesiadną, a dwie dalsze nazwy — *ḥaṭṭā't* i *'āšām*, trzeba uważać za nazwy tej samej ofiary prześlągalnej za grzech i przewinienie. Trzeci rodzaj nazw ofiar — *minhāh*, poza oznaczeniem wszelkich ofiar, należy określić jako specjalny gatunek ofiary zwany ofiarą mączną.

LA TERMINOLOGIE POLONAISE POUR DESIGNER LES NOMS HEBREUX DES SACRIFICES

Résumé

Dans les livres de l'Ancien Testament il y a trois espèces de noms pour désigner les sacrifices. Une espèce de ces noms comme *qorbān* (c. à d. offrande), *qodāšim* (c. à d. objets sacrés), *'iššeh* (offrande brûlée par le feu) ainsi que *rēah nihōah* (c. à d. odeur apaisante [pour Jahvé]) désigne tout sacrifice et constitue leur essence. La deuxième espèce de noms comme *'ōlāh* et *zabah š'elāmim*, *ḥaṭṭā't* et *'āšām* désigne les différents genres de sacrifices. Les deux premiers noms *'ōlāh* et *zabah š'elāmim* devraient être exprimés le plus justement par cérémonie, dont l'un doit être considéré comme holocauste et l'autre comme un repas rituel; les deux autres termes *ḥaṭṭā't* et *'āšām* doivent être compris comme noms d'un sacrifice expiatoire pour le péché ou pour une faute. Le troisième nom *minhāh* signifiait d'abord tout sacrifice et plus tard fut restreint au seul sacrifice de farine.

⁵⁷ Kpł 2, 2-16; 6, 7-11; 7, 9 nn.; 10, 12 itd.

⁵⁸ Por.: Zorell, dz. cyt., s. 449.

⁵⁹ Tamże, s. 116 nn.

⁶⁰ Kpł 21, 6. 8. 17. 21; 22, 25; Lb 28, 2; Ez 44, 7.